

PRESUPPOZITSIYA VA UNING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Abdurahimova Komilaxon Ulug'bek qizi,

Namangan davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada presuppozitsiya hodisasi va uning lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Nutq jarayonida yashirin ma'no, kommunikativ niyat hamda kontekstning o'rni ilmiy jihatdan yoritiladi. Tadqiqot natijasida presuppozitsiyaning muloqot samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ochib berildi.

Kalit so'zlar: presuppozitsiya, lingvopragmatika, pragmatika, nutq akti, kontekst, yashirin ma'no.

Аннотация. В данной статье анализируется явление presupпозиции и его лингвопрагматические особенности. Научно освещаются скрытый смысл, коммуникативное намерение и роль контекста в процессе речи. В результате исследования определяется важность presupпозиции в повышении эффективности коммуникации.

Ключевые слова: presupпозиция, лингвопрагматика, прагматика, речевой акт, контекст, скрытый смысл, коммуникация.

Annotation. This article analyzes the phenomenon of presupposition and its linguopragmatic features. The study scientifically explains the role of hidden meaning, communicative intention, and context in the speech process. The research reveals the significance of presupposition in increasing the effectiveness of communication.

Keywords: presupposition, linguopragmatics, pragmatics, speech act, context, hidden meaning, communication.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat grammatik shakl yoki lug'aviy ma'no doirasida emas, balki ularning real kommunikatsiyadagi ishlashi, yashirin ma'no hosil qilish quvvati, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatni tashkil etishdagi roli asosida o'rganish tobora muhimlashib bormoqda.[1] Ana shunday yondashuv ayniqsa undalma va presuppozitsiya singari hodisalarni tahlil qilishda zarurdir. Chunki undalma ko'pincha sintaktik jihatdan gap bo'laklari bilan teng munosabatga kirmasa-da, nutqning asosiy pragmatik markazlaridan biri sifatida xizmat qiladi.[2] Presuppozitsiya esa nutq tarkibida ochiq aytilmagan, biroq so'zlovchi va tinglovchi tomonidan ma'lum yoki ma'lum deb taxmin qilinadigan bilimlar qatlamini anglatadi.[3] Demak, bu ikki birlik bir-biridan mutlaqo alohida emas: undalma ko'pincha presuppozitsiyaning tashuvchisi, presuppozitsiya esa undalmaning anglanish shartlaridan biridir.

Presuppozitsiya haqidagi dastlabki jiddiy mulohazalar Gottlob Frege nomi bilan bog'liq. Frege til birliklarining ma'nosini «sense» va «reference» munosabatida tahlil qilar ekan, ayrim gaplarning to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishi ulardagi nomlovchi birlikning referenti mavjudligiga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Uning fikricha, gapni qo'llash jarayonida so'zlovchi muayyan referentning mavjudligini oldindan faraz qiladi; ana shu oldindan faraz qilingan tayanch holat keyinchalik presuppozitsiyaning falsafiy ildizi sifatida talqin qilindi. Frege yondashuvida presuppozitsiya, avvalo, referensial tayanch bilan aloqador bo'lib, u gapning mantiqiy qimmatini belgilashga daxldordir.

P. F. Strawson bu muammoni yangi bosqichga olib chiqdi. U gapni abstrakt tuzilma

sifatida emas, balki real nutqiy qo‘llanishda ko‘rib, referensiya muvaffaqiyatsiz bo‘lsa, gapning oddiy ravishda «yolg‘on» bo‘lib qolmasligini, balki presuppozitsiya buzilishi yuz berishini ta’kidlaydi. Bu nuqtai nazar presuppozitsiyani semantik-mantiqiy masaladan nutqiy-pragmatik hodisa tomon siljitdi. Strawson uchun gapning ishlatilishi muhim: so‘zlovchi va tinglovchi ma’lum ob’ekt yoki vaziyatning mavjudligini umumiy tayanch sifatida qabul qilmas ekan, hukmning muvaffaqiyatli ishlashi ham qiyinlashadi.

Adabiyotlar tahlili. Lauri Karttunen presuppozitsiyaning murakkab gaplardagi taqdiri, ya’ni «projection problem»ni tizimli tahlil qildi. U semantik va pragmatik presuppozitsiya o‘rtasidagi farqni aniqroq ko‘rsatib, murakkab gap tarkibidagi ayrim komponentlar presuppozitsiyasining butun gapga qanday ko‘chishini muhokama qildi. Masalan, inkor, shart ergash gap, modal birlik yoki savol shakli presuppozitsion ma’noning saqlanishi, susayishi yoki o‘zgarishiga ta’sir ko‘rsatadi. Bu esa presuppozitsiya statik hodisa emasligini, uning matn va kontekstga bog‘liq ravishda qayta konfiguratsiyalanishini anglatadi.

Gerald Gazdar, Stephen Levinson va George Yule ishlarida presuppozitsiya pragmatikaning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida tavsiflanadi. Xususan, Levinson pragmatikaning asosiy masalalari qatorida presuppozitsiyani doimiy ravishda semantika bilan tutash nuqtada ko‘radi. Yule esa presuppozitsiya va entailment farqini ko‘rsatib, presuppozitsiyaning eksistensial, faktiv, leksik, struktur, nofaktiv va kontrfaktiv turlarini amaliy misollar bilan tasniflaydi. O‘zbek pragmatikistikasida Sh. Safarov ham aynan shu klassifikatsiya asosida presuppozitsiya indikatorlarini ko‘rsatib, ular matn mazmunida qanday ishlashini sharhlaydi.[4]

Rus tilshunosligida N. D. Arutyunova va E. V. Paducheva presuppozitsiya masalasini semantika hamda yashirin axborot muammolari bilan bog‘lab tahlil qiladilar. Paducheva presuppozitsiyani mantiqdan tilshunoslikka ko‘chgan tushuncha sifatida ko‘rsatib, gapda noexplicit axborotning har xil turlari mavjudligini ta’kidlaydi. Mazkur yondashuv o‘zbek tadqiqotlarida «tagma’no», «tagbilim», «implitsit mazmun» tushunchalari bilan dialogga kiradi.[5]

Shunday qilib, presuppozitsiya nazariyasining shakllanishi uch asosiy yo‘nalishda kechganini aytish mumkin: birinchisi, mantiqiy-semantik; ikkinchisi, nutqiy-pragmatik; uchinchisi, matn-diskursiy va kognitiv yo‘nalish. Hozirgi tadqiqotlarda ushbu uchala qatlamning o‘zaro birligi tan olinadi.

A. R. Sayfullayev undalmaning leksik-semantik tabiatiga alohida e’tibor qaratib, uning ot, olmosh, qarindoshlik nomi, lavozim bildiruvchi birlik, laqab, sifatlashgan shakl, hatto kengaygan birikmalar orqali ifodalanishi mumkinligini ko‘rsatadi.[2] Bunday shakllarning har biri turli darajadagi emotsional va ijtimoiy signalni tashiydi. Masalan, oddiy ism orqali murojaat qilish identifikatsion vazifani bajarsa, qarindoshlik yoki hurmat nomlari relatsion ma’noni kuchaytiradi. *Aziz do‘stim, mehribon onajon, hurmatli domla* kabi murakkab undalmalarda baholovchi sema yanada ravshanlashadi. Demak, undalmaning leksik

materiali uning pragmatik imkoniyatini oldindan belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Presuppozitsiya masalasi ham o'zbek tilshunosligida asta-sekin mustaqil ilmiy muammo sifatida shakllangan. N. Mahmudovning «Presuppozitsiya va gap» maqolasi, A. Nurmonovning ko'makchili konstruksiyalar bo'yicha kuzatishlari, U. Rahimovning yuklamalar presuppozitsiyasi haqidagi tadqiqoti, D. Lutfullayevaning sintaktik birliklar pragmatikasi yuzasidan ishlari, M. Hakimovning tagma'no va tagbilim haqidagi mulohazalari hamda matn pragmatik talqini bo'yicha izlanishlari bu yo'nalishning asosiy manbalarini tashkil qiladi.[6] Mazkur qarashlarda presuppozitsiya ko'pincha gapning faqat mantig'iy asosi emas, balki nutqiy vaziyatga tayanuvchi yashirin bilim sifatida talqin qilinadi. Shuning uchun undalma bilan presuppozitsiya munosabatini tahlil qilish o'zbek pragmalingsvistikasi uchun ham, badiiy matn tahlili uchun ham dolzarbdir.

Presuppozitsiyaning pragmatik asoslarini tahlil etishda uning «haqiqat sharti» bilan «qo'llanish sharti» o'rtasidagi farqini ajratish zarur. Entailment, odatda, hukmning mantiqiy oqibati sifatida talqin qilinadi: agar A hukm rost bo'lsa, B ham zarur ravishda rost bo'ladi. Presuppozitsiyada esa masala boshqacha: B gapning ochiq ma'nosidan hosil bo'ladigan oqibat emas, balki A hukmining muvaffaqiyatli ishlashi uchun kerak bo'lgan tayanch shartdir. Shu sababli presuppozitsiya ko'pincha inkor ostida ham saqlanadi, entailment esa odatda yo'qoladi. Masalan, «U kelganidan afsuslandim» va «U kelganidan afsuslanmadim» gaplarida «u keldi» komponenti saqlanadi; biroq «U keldi» dan «u tirik» mazmuniga o'xshash oddiy oqibatlar boshqa tartibdagi munosabatni tashkil etadi.[4] Bu farq pragmatik tahlil uchun fundamental ahamiyatga ega.

Presuppozitsiya, shuningdek, muloqotning bahsli nuqtasini yashirish yoki orqa fonda qoldirish vositasi ham bo'la oladi. So'zlovchi ayrim tezislarni to'g'ridan-to'g'ri aytmay, ularni presuppozitsiya shaklida kiritganda, tinglovchi ko'pincha asosiy e'tiborni gapning yuzaki markaziga qaratadi. Shu sababli siyosiy nutq, reklama, kundalik polemika va badiiy dialogda presuppozitsiya ko'pincha yashirin ta'sir strategiyasini bajaradi. Bunday hollarda tilshunos uchun muhim vazifa – gapda «yangilik» sifatida berilgan qism bilan «oldindan ma'lum» deb qabul qildirilayotgan qismni farqlashdir.

Yana bir masala – presuppozitsiyaning kollektiv va individual tabiati. Ba'zi presuppozitsiyalar butun til jamoasi uchun umumiy bo'lgan ensiklopedik bilimga tayanadi; masalan, fasllar, qarindoshlik, diniy marosim yoki ijtimoiy institutsiyalar haqidagi tasavvurlar.[4] Boshqa presuppozitsiyalar esa faqat muayyan dialog yoki syujet doirasida amal qiladi. Badiiy matnda muallif o'quvchiga avval aytilgan detallarni eslatmay, keyingi replikalarda shularni presuppozitsiya sifatida ishlatishi mumkin. Shu jihatdan presuppozitsiya diskurs ichida bosqichma-bosqich quriladigan ma'no poydevori hamdir.

Shunday qilib, presuppozitsiyaning pragmatik asoslari quyidagicha umumlashtiriladi:
1) umumiy fon bilimlari; 2) so'zlovchi va tinglovchining o'zaro taxminlari; 3) ijtimoiy-

madaniy kodlar; 4) nutqiy vaziyat va kontekst; 5) inferensiya mexanizmi; 6) muloqot samaradorligini ta'minlaydigan iqtisod va strategiya; 7) presuppozitsiya buzilishi va moslashtirilishi jarayonlari.

Presuppozitsiya nazariyasida «trigger», ya'ni presuppozitsiyani qo'zg'atuvchi til birliklari alohida o'rin tutadi. G. Yule tomonidan keng ommalashtirilgan tasnifda eksistensial, faktiv, nofaktiv, leksik, struktur va kontrfaktiv presuppozitsiyalar ajratiladi. O'zbek pragmalingvistikasida ham ushbu tasnif qabul qilingan bo'lib, Sh. Safarov bu turlarni o'zbek tilidagi misollar bilan sharhlaydi.

Tahlillar va natijalar. Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» romani o'zbek badiiy nutqidagi murojaat shakllarini kuzatish uchun juda boy material beradi. Asarda *qizim*, *otajon*, *oyi*, *Kumush* kabi undalmalarning qo'llanishi personajlararo munosabatni izohsiz ham ochib beradi. Qutidorning *Kumush*ga nisbatan *qizim* deb murojaat qilishi biologik qarindoshlikni bildirishi bilan birga, otalik g'amxo'rliqi, nazorat va tashvish semasini ham faollashtiradi. Bu yerda presuppozitsiya shundan iboratki, so'zlovchi o'zini muhofaza qiluvchi katta sifatida, tinglovchini esa himoyaga muhtoj yaqin shaxs sifatida tasavvur etadi.

Romandagi *otajon* va *oyi* shakllari esa o'zbek oilaviy diskursiga xos hurmat va mehrning birlashgan modelini ko'rsatadi.[7] Bu undalmalarda oddiy qarindoshlik nomidan tashqari, bolalik ijtimoiylashuvi, odob, mehr ifodasi va ma'lum bir etiket mavjud. O'quvchi ushbu murojaatni ko'rishi bilan oilaviy ichki muhit, kattaga bo'ysunish va ayni paytda samimiy yaqinlikni angelaydi. Bular matnda har gal alohida sharhlanmaydi; aynan shu jihat undalma presuppozitsiyasining kuchini ko'rsatadi.

«O'tkan kunlar»da ism bilan murojaat va qarindoshlik undalmasi o'rtasidagi almashuv ham muhim. *Kumush*ga ba'zan ism bilan, ba'zan erkalovchi yoki yaqinlik ifodalovchi shakllar bilan murojaat qilinadi. Bunda undalma tanlovi situatsiyaga ko'ra o'zgaradi: hissiy zo'riqish paytida yaqinlik kuchayadi, rasmiyroq yoki ijtimoiy me'yor kuchli bo'lgan vaziyatlarda masofa saqlanadi. Demak, romanda undalma presuppozitsiyasi statik emas, balki vaziyat bilan birga o'zgaruvchan.

Abdulla Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanida «Anvar akang ham kelib qolar» mazmunidagi replika qo'shimcha ishtirokchi va kutilayotgan hodisani presuppozitsiya qiladi. Bu yerda «ham» yuklamasi boshqa bir shaxs yoki voqeaning allaqachon suhbat fonida mavjudligini ko'rsatadi. O'quvchi «ham»ni anglash orqali sahna ortidagi harakatni tiklaydi: kimdir kelishi kutilmoqda, Anvar esa shu kutilayotganlar qatoriga qo'shilmoqda. Shu tarzda presuppozitsiya narrativ iqtisodni ta'minlaydi.

Xuddi shu asardagi «Endi fikrni o'g'irlading» replikasi ham leksik presuppozitsiyaning yorqin namunasi. «Endi» birliklari ko'pincha oldingi holat o'zgartirganini, yangi bosqich boshlanganini bildiradi; «o'g'irlading» fe'li esa ilgari mavjud bo'lgan ma'naviy yoki intellektual mulk haqidagi tayanch tasavvurni ishga soladi.

Natijada gap faqat hazilomuz e'tiroz bo'lib qolmay, muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi yaqinlik, ijodiy musobaqa va o'zaro idrok tarixini ham presuppozitsiya qiladi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, undalma va presuppozitsiya bir-biridan ajratib bo'lmaydigan semantik-pragmatik hodisalardir. Undalma sintaktik jihatdan gapning asosiy bo'lagi bo'lmasa-da, kommunikativ jarayonda adresatni aniqlash, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatni belgilash, baholovchi va emotsional fon yaratish, nutqning diskursiv yo'nalishini boshqarish hamda madaniy kodlarni ishga tushirish kabi vazifalarni bajaradi.[2] Ushbu funksiyalarning deyarli barchasi presuppozitsion xarakterga ega, chunki ular tinglovchi va o'quvchidan muayyan fon bilimni talab etadi.

Tadqiqot natijalari undalma presuppozitsiyasining besh asosiy turini ko'rsatdi: identifikatsion, statusiy-relatsion, emotsional-baholovchi, diskursiv-boshqaruv va madaniy-kontekstual presuppozitsiyalar. Bu turlar o'zaro qorishib ishlaydi va ayniqsa badiiy matnda ko'p qatlamli ma'no hosil qiladi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon va Alisher Navoiy asarlarida undalma oilaviy yaqinlik, nasihat, dardkashlik, ichki monolog va poetik adresat modelini yaratadi. Shekspir va Austen matnlarida esa undalma rasmiylik, sovuqlashuv, yumshatish va nozik manipulyatsiya kabi holatlarni ifodalaydi.

Xulosa. Shunday ekan, undalma-presuppozitsiya munosabatining semantik-pragmatik tahlili badiiy tilni o'rganishda, pragmalingvistika nazariyasini boyitishda va matn interpretatsiyasini chuqurlashtirishda samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bu yondashuv kelajakda o'zbek tilidagi zamonaviy roman, drama, kino dialoglari, ijtimoiy tarmoq muloqoti va tarjima amaliyotini o'rganishda ham katta imkoniyatlar ochadi. Eng muhimi, u tilning tirik ijtimoiy tabiatini, ya'ni bitta so'z shakli ortida butun bir munosabat tizimi yashirinishi mumkinligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muhiddinova, X.; Xudoyberganova, D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2006.; Xudoyberganova, D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, 2013.
2. Sayfullayev, A. R. Hozirgi o'zbek adabiy tilida undalma. Toshkent: Fan, 1968.
3. Mahmudov, N. "Presuppozitsiya va gap." O'zbek tili va adabiyoti, 1986, no. 6.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008.
5. Hakimov M. O'zbek tili pragmatikasini o'rganish. – Farg'ona, 2011.; Hakimov M. Tagma'no va tagbilim xususida ba'zi mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2001. – № 1.;
6. Yusupjanov E. U. o'g'li. Lingvistik presuppozitsiya pragmatik muammo sifatida yuzaga kelishi va o'rganilishi // Oriental Renaissance. – 2021. – Vol. 1, Issue 9.
7. Mahmudov, N. "Presuppozitsiya va gap." O'zbek tili va adabiyoti, 1986, no. 6.
8. Xudoyberganova, D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, 2013.